

УДК745/749.03(477.83–25=411.16)

ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ СВІЧНИКІВ-МЕНОР, СТВОРЕНИХ В ГАЛИЧИНІ В XVIII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.

кандидат архітектури, доцент, Левкович Н. Я.

Львівська національна академія мистецтв, Україна, Львів

Стаття присвячена аналізу художніх особливостей створених в Галичині в XVIII – першій третині ХХ ст. свічників і ламп канделябрового типу, прообразом якого є храмова менора. Виявлено основні джерела формування таких пам'яток, серед яких письмові та усні заповіді, викладені в Торі та Талмуді, численні коментарі провідних мислителів юдаїзму. Особлива увага зосереджена на забороні буквального відтворення семиріжкової храмової менори, що спричинила трансформацію і появу ханукальної менори з дев'ятьма ріжками. Проаналізовано пам'ятки, що найбільш яскраво ілюструють особливості побудови композиції та декоративного оздоблення свічників. Серед основних мотивів декоративного оздоблення переважає рослинна орнаментика, поєднання пагонів, квітів, пуп'янків, листя відповідно до образу храмової менори. Особливо популярними були зображення, що мають важливий символічний зміст: фігури орла, ведмедя, зайця, лева.

Ключові слова: менора, свічник, декор, рослинна орнаментика, квіти, пуп'янки.

кандидат архитектуры, доцент, Левкович Н. Я. Художественные особенности подсвечников-менор, созданных в Галиции в XVIII – первой трети ХХ вв./ Львовская национальная академия искусств, Украина, Львов

Статья посвящена анализу художественных особенностей созданных в Галиции в XVIII – первой трети ХХ в. подсвечников и ламп канделябрового типа, прообразом которого является храмовая менора. Установлены

основные источники формирования типа данных экспонатов, среди которых письменные и устные заповеди, изложенные в Торе и Талмуде, многочисленные комментарии ведущих мыслителей иудаизма. Особенное внимание сосредоточено на запрете буквального возобновления семирожковой храмовой меноры, которая вызвала трансформацию и появление ханукальной меноры с девятью рожками. Проанализированы экспонаты, которые наиболее ярко иллюстрируют особенности построения композиции и декоративной обработки подсвечников. Среди основных мотивов декоративной обработки преимущественно встречается растительная орнаментика, объединение стеблей, цветов, бутонов, листьев в соответствии с образом храмовой меноры. Особенно популярными были изображения, которые имеют важное символическое значение: фигуры орла, медведя, зайца, льва.

Ключевые слова: менора, подсвечник, декор, растительный орнамент, цветы, бутоны.

Associate Professor at History and Theory of Art Department, Levkovych N. Y.

Artistic features of the Menorah candlesticks created in Halychyna in the XVIII - the first third of the XX centuries/ Ukraine, Lviv

The article analyzes the artistic features of the candlesticks and the lamps that resemble candlesticks, the prototype of which is the Temple Menorah, created in Halychyna in the XVIII - the first third of the XX centuries. The basic sources of the formation of such attractions as written and oral commandments in the Torah and Talmud, numerous comments of the leading thinkers of Judaism are highlighted. Particular focus is made on the prohibition of literal reproduction of the Seven Branch Temple Menorah, which caused transformation and the emergence of a Hanukkah Menorah with nine branches. The attractions that most clearly illustrate the features of a composition and decoration of the candlesticks are also analyzed. Among the main motifs of the decoration plant ornaments, the combination of the

sprouts, flowers, buds, leaves in accordance with the image of the temple Menorah prevail. Especially popular are the images that have an important symbolic meaning: the figure of an eagle, bear, rabbit, lion.

Keywords: Menorah, candlestick, decoration, plant ornaments, flowers, buds.

Декоративно-ужиткове мистецтво єврейської громади Галичини XVIII – першої третини XX ст. становить значний сегмент пам'яток юдаїки, є втіленням високої майстерності митців, майстрів-ремісників, а також містить важливе духовне та символічне навантаження. Детальний аналіз пам'яток єврейського мистецтва дає можливість глибше зрозуміти особливості життя, культури юдеїв краю, реконструювати давні традиції та звичаї. Більшість пам'яток юдаїки, створених у Галичині в XVIII – першій третині XX ст., до сьогодні не стали об'єктами спеціальних досліджень і не введені в джерельну базу праць провідних українських мистецтвознавців, що і визначає **актуальність пропонованої статті.**

Ступінь опрацювання наукової теми. Декоративно-ужиткове мистецтво євреїв є темою наукових досліджень низки істориків і мистецтвознавців. Найзначніший доробок належить американським ученим, дослідникам колекції Єврейського музею у Нью-Йорку Браунстейн Сюзан [1], Берман М. Ненсі [2], а також Гросман Грейс Кохен [3]. Однак єврейське мистецтво Галичини традиційно розглядають у контексті загального розвитку юдейського мистецтва світу або ж оминають взагалі. Більшість публікацій – це музейні каталоги зі стислою інформацією, позбавленою мистецтвознавчого аналізу, або ж науково-популярні видання енциклопедичного характеру.

Зв'язок з науковими програмами. Дослідження єврейського декоративно-ужиткового мистецтва Галичини XVIII – першої третини XX ст., значний сегмент якого становлять свічники, затверджене в у плані наукової роботи кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв.

Мета статті – проаналізувати художні особливості юдейських свічників канделябрового типу, прообразом яких є храмова менора. Першочерговими завданнями є виявлення особливостей формування свічників і ламп цього типу з урахуванням релігійних, філософських передумов, а також аналіз декоративного оздоблення та його символічне навантаження.

Виклад основного матеріалу статті. Центральним символом юдеїв усього світу є менора (מְנוֹרָה – буквально «світильник») – храмовий, первинно семиріжковий свічник, неодмінний ритуальний атрибут кожної синагоги, пряма алюзія Єрусалимського храму, носій історичної пам'яті та кодованої філософської інформації. (Доволі часто цим терміном називають світильники з різною кількістю ріжків). Заповіт створити Менору Мойсей отримав від Бога одночасно із заповіддю створити Мішкан і Ковчег Заповіту. Ось чому Менора прирівнюється до Свята Святих, стає об'єктом трансцендентної присутності Всевишнього. Біблія наводить детальний опис Менори, характеристику її матеріалу та конструктивних особливостей. «31. І зроби Менору з чистого золота. І нехай вона буде викувана з цільного злитку: і основа її, і стержень її, і оздоба її у вигляді чашечок, куль і квітів повинні бути викувані із цільного злитку. 32. Зі стержня по обидва боки її нехай виходять шість гілок: три гілки Менори мають виходити з одного боку і три гілки менори – з другого боку. 33. Три чашечки з черню, куля і квітка повинні бути на одній гілці й три чашечки з черню, куля і квітка – на другій гілці. Такими повинні бути всі шість гілок, що виходять зі стовбура менори. 34. І на самому стовбурі менори мають бути чотири чашечки з черню, кулі і квіти. 35. На стержні, в основі першої пари гілок, що виходять з нього, – куля, і в основі другої пари гілок, що виходять з нього, – куля, і в основі третьої пари гілок, що виходять з нього, – куля, так у всіх шести гілок, що виходять з менори. 36. Всі кулі і всі гілки повинні бути виконані із самої менори. Вся вона повинна бути виконана з цільного злитку золота. 37. І зроби на менорі сім світильників так, щоб світло від їх гнотів, запалених у світильниках, було спрямоване до

стержня. 38. І зроби для неї щипці та совки із чистого золота. 39. З кікара чистого золота повинна бути зроблена вся менора зі всіма її деталями. 40. Дивися і зроби всі предмети по тому образу їх, який явився тобі на горі» [Вихід (Трума) XXV, 31-40]. На думку Йосифа Флавія, на виготовлення храмової Менори пішло 50 кг золота. Мідраш пояснює, що з цього опису, який дав Всевишній, Мойсей не зміг уявити всі деталі Менори. Тоді Всевишній показав йому вогняну модель Менори [4, 446].

У Єрусалимському Храмі менора розташовувалася перед Свята Святих, у якій знаходився Ковчег Заповіту. Впродовж паломництва на три свята Песах, Шавуот і Сукот весь народ Ізраїлю міг спостерігати вогонь менори та за його посередництвом відчувати присутність Бога. Єврейська приказка стверджує, що «Душа людини – світильник господній» [Притчі 20:27], що підтверджує ідею умовного зв'язку між Всевишнім і людиною, і обов'язок усією душею служити Богові.

Образ Менори є одним з надважливих символічних видінь пророка Захарії під час спорудження Другого Храму: «1. І вернувся той ангел, який говорив зі мною, і пробудив мене, як пробуджують людину від сну її. 2. І сказав мені, що ти бачиш? І відповів я: бачу ось світильник весь із золота, і чашечка для олії на горі його, і сім лампад на ньому, і по сім трубочок у лампад, що на горі його; і дві маслини на цьому, одна з правого боку чашечки, друга з лівого боку її. ... І сказав мені так: Це слово Господа до Зоровавеля: Не воїнством і не силою, але Духом Моїм, Говорить Господь Саваоф. ... Ці сім – це очі Господа, які охоплюють поглядом всю землю. ... І тоді я сказав йому, що означають ці дві маслини з правого боку світильника, і з лівого боку його. ... І сказав він – це два помазані елеєм, предстоячі Господу всієї землі» [Захарій 4: 1-14]. Образ менори з видіння пророка Захарії відтворювався в середньовічних манускриптах [5], згодом в друкованих виданнях, і ставав джерелом творчих інспірацій майстрів численних юдейських общин.

Підкреслена важливість Менори зумовлює її трактування не тільки як ритуального предмета й декоративного оздоблення храму, а як філософська концепція присутності Бога, своєрідна модель побудови світу. Так, сім ріжків Менори розуміють як сім проявів Духа Божого, описаних у пророцтві Ісаї: дух премудрості й розуму, поради і міцності, дух провидіння і благочестя, страх Господній [Ісаїя 11: 2-3]. Конструкція храмового світильника детально описується в Талмуді: «...має вона 18 долоней висоти, три з них належать основі: тринозі з квіткою перах, дві долоні до ріжка, зав'язь і квітка в долоню разом. Далі простір на дві долоні. Долоню займає зав'язь і гілка з кожної сторони стебла і вище з'єднання, знову долоня для відстані, долоня для зав'язі та гілки з кожної сторони і зав'язі, згори, ще долоня для відстані та для зав'язі, дві долоні відстані, три долоні зайняті пучком чашечки, зав'язі й квіткою на кожній гілці та всередині стебла» [Талмуд, Менахот 28б]. Менора є однією з тем численних трактатів провідних коментаторів Біблії та Талмуду. Менору як тип духовної нагороди, втілення семи наук, зосереджених у Божественній Торі, трактує в коментарях до П'ятикнижжя Дон Іцхак Абарбанель. На думку Маймоніда, менора мала важливе естетичне значення і створювала акцент перед Свята Святих [5, 3:45]. На думку Мальбама, Тора і людина разом формують світильник Господній [6]. Символічне значення Менори розшифровує кабаліст і містик, послідовник Йосефа Каро Моше Алшех, зазначаючи, що вона символізує людину, здатну прийняти Божественне світло за допомогою Тори та добрих справ. Менора розглядається у вченні Кабали. У практичній Кабалі менора розглядається як засіб боротьби зі злом. Також у кабалі менора є прообразом Світового Древа.

Первинним джерелом формування образу Менори низка сучасних вчених вважають кущ різновиду шавлії, який на івриті має назву морія, або біла лілія, яка росте в природі Ізраїлю. Таку версію висловлювали засновники Ізраїльського ботанічного заповідника біблійних рослин Neot kedumot Хана і Ефраїм а-Реувені. Це підтверджують біблійні описи світильника, в якому

його деталі асоціюються зі стовбуром, гілками, пагонами, суцвіттями. Відповідно, у декоративному оздобленні менор доволі часто звертаються до мотивів рослинної орнаментики. Водночас усна традиційна заборона відтворювати в деталях храмові атрибути сприяла більшій інтерпретації основного образу, введенню елементів, не описаних у біблійних текстах, Талмуді та численних коментарях.

Зображення Менори доволі часто зустрічається в творах образотворчого, декоративно-ужиткового мистецтва, нумізматиці, в геральдичних композиціях різних періодів. Найбільш ранні – викарбувані на дрібних монетах хасмонеїського царя Антігона II, датовані 37 роком до н.е. Прообразом більшості пізніших зображень стане Менора з арки Тита, встановленої після зруйнування Другого Єрусалимського Храму (70 р. н.е.) як символ перемоги над юдеями. Подібні семисвічники із центральним стовбуром і симетрично розташованими шістьма гілками декорують збережені фрагменти мозаїчних панно античних синагог у Хамат-Тверія в Галілеї (V ст. н.е.), Маоні, Хевронське нагір'я (VI ст. н.е.), Йеріхо (VI ст. н.е.), Сусії, Хевронське нагір'я (пізньоримський період). Важливим джерелом особливостей іконографії декору ранніх пам'яток є синагога з поселення Дура-Европос, де найповніше збереглися фрескові розписи та мозаїки. Над нішею Арон-га-Кодеш у синагозі поруч з Ковчегом заповіту та сценою жертвоприношення Авраамом свого сина Ісаака зображено Менору, особливістю якої є розташування гілок не за радіальним принципом, а під гострим кутом відносно стовбура. А в композиції «Мойсей дає воду колінам ізраїлевим» центральне місце відведено Менорі з гілками, в основі форми яких є півколо. Таким чином, у синагозі зображено два типи храмового семисвічника, що підтверджує наявність різних традицій трактування образу.

Матеріалом для виготовлення свічників-менор на теренах Галичини в XVIII – першій третині XX ст. традиційно слугувала бронза, латунь, в окремих випадках срібло (інколи металеві вироби сріблили). Більшість

синагогальних менор доволі великих розмірів, інколи сягали людського зросту, що підтверджують фотографії інтер'єрів синагог початку ХХ ст. Так, менора з жовківської синагоги сягала 2 м висоти і 1,4 м ширини. Збережені менори належать до типу дев'ятиріжкових свічників із центральним стержнем, від якого по обидва боки відходять по чотири гілки. Доволі часто центральний стержень є вищим від основної лінії ріжків і завершується фігуративним зображенням, традиційно птаха, або вазоном з квітами. Перпендикулярно до основних гілок розташовувалася дев'ята гілка, що виконувала функцію службового вогника, від якого запалювали решту.

Важливим правилом моделювання синагогальних менор є розташування усіх ріжків з ємністю для олії на одному рівні, хоча в поодиноких випадках спостерігається відхід від усталеної традиції. Заборона Талмуду [Талмуд. РхШ. 24а] відтворювати менору часів Другого Храму спричинила появу менор з різною кількістю ріжків. Зокрема, особливо популярними були світильники з дев'ятьма ріжками, так звані ханукальні менори, що традиційно запалювалися на свято Хануки.

Яскравим прикладом вирішення ханукальних свічників, у основі яких – конструкція храмової менори, є галицька пам'ятка, датована 1752/53 рр., з Єврейського музею в Нью-Йорку [1, 304]. Свічник виготовлено з міді у техніці лиття, гравіювання та карбування. Правдоподібно, його використовували на свято Хануки в синагозі, на що вказують відносно великі розміри: 160×97×52,7 см. Композиція свічника симетрична відносно центральної осі, функцію якої виконує стержень, декорований спіралеподібними завитками з квітами, опуклими ажурними елементами, фігурами пташок, та завершений доволі стилізованим зображенням орла з короною на голові. Рамена симетрично розташовані півколами, декоровані схематичними листками та квітами у вигляді випуклого кола з тичинками посередині та дрібними листками навколо із зовнішнього боку. Чаші свічника розташовані на одній лінії. У формах ханукальної менори майстер намагався

наслідувати тексти Тори та тлумачення Талмуду, комбінуючи листя, зав'язь і квіти на кожній гілці та в середині стебла. Такий тип менори був особливо популярним у Галичині в XVIII – першій третині ХХ ст. і доволі часто відтворювався з незначними змінами.

Довершеним прикладом високої майстерності галицьких ювелірів є ханукальна менора, створена у Львові 1800 року, з колекції Скірбал музею в Лос-Анджелесі [3, 35]. Менора виконана зі срібла в техніці лиття. У формах свічника доволі натуралістично відтворене дубове дерево, гілки якого декоровані листям і жолудями. Стовбур дерева завершено чашею для службового вогню – шамаш, а основні вісім чаш свічника розташовані на одному рівні. Сам свічник встановлено на пласкій, з видовженими абрисами основі з ажурним бордюром, у якому гармонійно поєднано геометричний та рослинний орнамент. Підтримують основу фігурки левів, що є традиційним для декоративного мистецтва Європи періоду бароко. На особливу увагу заслуговує символічне навантаження цієї менори. На стовбурі дерева розташовано фігурку ведмедя, що спинається до бочки з медом, навколо якої кружляють бджоли. Ця композиція є традиційною для єврейського мистецтва і трактується як прагнення юдеїв до солодких знань, які дає вивчення Священних текстів Тори. Біля підніжжя дерева розташовано невелику фігурку чоловіка, який намагається поцілити в ведмедя, таким чином передано загрозу юдеям і важкі часи гонінь. Існують різні варіанти трактування цієї сцени, зокрема, багатий власник світильника міг бути мисливцем і зображена драма використана в якості власної емблеми, виступає своєрідною геральдичною ознакою. За іншою версією, власник міг мати ім'я Бер – ведмідь, дуже поширене серед Ашкеназі в ХІХ ст. [2, 56]. Біля підніжжя дерева причаївся заєць, що є символом покори юдеїв перед Богом і прийняття власної долі. Використаний для формування менори мотив дерева є прямим наслідуванням заповідей Талмуду, алюзією райського саду, землі Ханаанської

тощо. Ця менора стала прообразом для низки пам'яток середини XIX ст., створених у Європі.

В оздобленні менор, виготовлених у Галичині в XVIII – першій третині XX ст., переважає рослинна орнаментика, адже їх прообразом є дерево. Основа свічників часто доволі масивна, декорована рослинною орнаментикою, яку інколи доповнюють фігурки тварин, пташок і зображення квітів. Ріжки менор, відповідно до біблійних видінь і пророцтв, відтворюють гілки дерева (куща) з численними суцвіттями, пелюстками та пагонами.

Яскравим прикладом наслідування основних описів конструкції менори є ханукія, виготовлена у Львові в 1867 – 72 рр. з колекції Єврейського музею в Нью-Йорку [3, 138-139]. Прототипом свічника є описи храмової менори, а відмінність полягає у восьми різках, симетрично розташованих відносно центрального стовбура. Форми відтворюють розквітлий кущ з численними пагонами, пуп'янками та квітами. Центральний стовбур створений у вигляді пишної балясини, доповнений спіралеподібними завитками та квітками. Рамена сформовані у вигляді пагонів з чітким чергуванням квітів і акантового листя. Увінчує центральний стовбур фігура орла, що є метафорою присутності Бога і типовою вінцевою композицією у вирішенні Арон-га-Кодеш, Корон Тори, ханукальних ламп іншого типу тощо. Свічник встановлено на основу, яку підтримують три фігурки левів, що сидять. Пишність рослинної орнаментики є типовою для декоративного мистецтва історизму.

На низці менор, створених у Галичині, розташовані написи, що здебільшого вказують на замовників. Так, у працях Кураторіуму приведено опис і малюнок менори з Жовкви, напис на якій свідчить, що «це імена людей, які «причинилися» Ісаак Кіршнер, Шимон Янцов Цві, кравець, шмульт і шкляр в 1833 р.» [9]. Менору зі Староцвинтарної божниці «офірувала Байла Гітла, донька благословенного Маркуса для Товариства при Божниці цвинтарній» у 1857 році [10].

Висновки. Таким чином, Менора, як один з найбільш знакових історичних символів юдаїзму, відіграє важливу роль у формуванні синагогального інтер'єру та має глибоке духовне значення. Світильники, прототипом яких є храмова семиріжкова Менора, становлять значний сегмент юдаїки Галичини XVIII – першої третини XX ст. і є втіленнями високої майстерності митців краю.

Література:

1. Braunstein S. *Five centuries of Hanukkah lamps from the Jewish Museum: A catalogue raisonne* / S. Braunstein. — New Haven and London : Yale University Press, 2004. — 403 p.
2. Berman M. Nency. *The art of Hanukkah* / Nency Berman M. — Hugh Lauter Levin Associates, Inc., 1996. — 119 p.
3. Grossman Grace Cohen. *New Beginnings: The Skirball Museum Collections and Inaugural Exhibition* / Cohen Grossman Grace. — Los Angeles : University of California Press, 1996. — 207 p.
4. Тора. Пятикнижие и гафтарот. Ивритский текст с русским переводом и классическим комментарием «Сончино». — М. : Мосты культуры, 1999. — С. 446.
5. *Menorah of Zechariah's Vision (Folio 316v)* / illuminated by Joseph the Frenchman, Spain. Cervera Bible, Cervera, Spain, 1300. National Library, Lisbon.
6. Маймонид. Путеводитель растерянных. — Иерусалим : Маханаим, Москва : Герашим, 2010. — 566 с. 3:45
7. Мальбим «Бинат олам»/ — Режим доступу: <http://toldot.ru/ge/russian/audio/>
8. *Hareuveni Nogah. Tree and Shrub in Our Biblical Heritage* / English translations by Helen Frenkley. — 1996 edition, 144 pp., 107 color, 13 b/w photos.; Uri Ofir, "Hadegele book", Sefer Lakol , 2001 (Hebrew).

9. *Opis kuratoriumu. Teka 'O'. Boznica i cmentarz Zolkiew. Liczba inwentarza: 203 a. L. Tablicy 3. Teka: 'O'. Miejscowosc : Zolkiew. Przedmiot : Menorah // Фотоконії з архіву Ф. Петрякової.*
10. *Opis kuratoriumu. Teka 'L'. Boznica Starocmentarna (ul. Rappaporta), L.p. inwentarza: 171. L.p. tablicy: 10. Teka: L. Miejscowosc : Lwow. Wlasnosc : Boznica Starocmentarna. Przedmiot : Menorah //Фотоконії з архіву Ф. Петрякової.*

References:

1. *Braunstein S. Five centuries of Hanukkah lamps from the Jewish Museum: A catalogue raisonne / S. Braunstein. — New Haven and London : Yale University Press, 2004. — 403 p.*
2. *Berman M. Nancy. The art of Hanukkah / Nancy Berman M. — Hugh Lauter Levin Associates, Inc., 1996. — 119 p.*
3. *Grossman Grace Cohen. New Beginnings: The Skirball Museum Collections and Inaugural Exhibition / Cohen Grossman Grace. — Los Angeles : University of California Press, 1996. — 207 p.*
4. *Tora. P'yatiknizhie I gaftarot. Ivritskiy tekst s russkim perevodom I klassicheskim komentariem "Sonchino". — M.: Mosty kulturu., 1999, - S. 446.*
5. *Menorah of Zechariah's Vision (Folio 316v) / illuminated by Joseph the Frenchman, Spain. Cervera Bible, Cervera, Spain, 1300. National Library, Lisbon.*
6. *Maymonid. Putevoditel' rasteryanyh. — Ierusalim: Mahanaim, Moskva: Gerashim, 2010. — 566 s. 3:45.*
7. *Мальбим «Бинат олам» (гл. 17) (посилання допрацюю)*
8. *Hareuveni Nogah. Tree and Shrub in Our Biblical Heritage / English translations by Helen Frenkley. — 1996 edition, 144 pp., 107 color, 13 b/w photos.; Uri Ofir, "Hadegele book", Sefer Lakol , 2001 (Hebrew).*

9. *Opys kuratoriumu. Teka 'O'. Boznica i cmentarz Zolkiew. Liczba inwentarza: 203 a. L. Tablicy 3. Teka: 'O'. Miejscowosc : Zolkiew. Przedmiot : Menorah // Фотоконії з архіву Ф. Петрякової.*
10. *Opys kuratoriumu. Teka 'L'. Boznica Starocmentarna (ul. Rappaporta), L.p. inwentarza: 171. L.p. tablicy: 10. Teka: L. Miejscowosc : Lwow. Wlasnosc : Boznica Starocmentarna. Przedmiot : Menorah //Фотоконії з архіву Ф. Петрякової.*